

MONUMENTA LINGVAE DACOROMANORUM – BIBLIA 1688. SEMNIFICAȚII ALE UNUI PROIECT CULTURAL MAJOR

Participanți: prof. dr. Gheorghe Chivu (Universitatea din București, membru corespondent al Academiei Române), prof. dr. Rodica Zafiu (Universitatea din București, Directorul Departamentului de Lingvistică), prof. dr. pr. Gheorghe Popa, Prorector al Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, prof. dr. Eugen Munteanu, Directorul Centrului de Studii Biblico-Filologice „Monumenta linguae Dacoromanorum” (moderator).

Eugen Munteanu: Dragi oaspeți, dragi colegi, în cea de a doua parte a adunării solemne dedicate marcării finalizării proiectului MLD am programat o dezbatere de substanță despre lucrarea noastră. Avem bucuria și onoarea de a saluta prezența printre noi a doi filologi reputați, de a căror apreciere și prietenie Iașul în mod special se bucură. Este vorba despre domnul profesor Gheorghe Chivu, membru corespondent al Academiei, și de doamna profesoară Rodica Zafiu, directorul Departamentului de Lingvistică al Universității din București. Salutăm, de asemenea, prezența la dezbaterea noastră a pr. prof. Gheorghe Popa, apreciat teolog. Mulțumirile noastre sunt cu atât mai mari, cu cât pr. Gheorghe Popa se află pe picior de plecare, pentru a participa la o importantă întrunire academică impusă de funcția sa de prorector al Universității noastre. De aceea, îmi permit să-i rog pe colegii mei, doamna Zafiu și domnul Chivu, să accepte să-i acordăm dumnealui întâi cuvântul. Părinte profesor Popa, vă rog!

Gheorghe Popa: Stimată doamnă profesor Zafiu, domnule profesor Chivu, domnule profesor Eugen Munteanu, director al proiectului MLD, vreau să vă mulțumesc mai întâi pentru îngăduința de a vorbi primul. Cuvântul meu va fi sintetic și nu foarte lung. Pentru că nu sunt specialist în filologie, voi vorbi, așa cum ați precizat la început, din perspectiva teologului despre acest proiect deosebit de frumos și important pentru Universitatea noastră. Aș vrea să mă refer la trei momente semnificative legate de această importantă realizare științifică și academică, cu implicații în plan național.

Putem considera că primii citori al acestui proiect sunt domnitorii Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu, pentru că *Biblia* de la București s-a tipărit la București sub îndrumarea tehnică directă a monahului moldovean Mitrofan, fost episcop de Huși. Lucrările tipografice au început în luna noiembrie 1687, sub domnia lui Șerban Cantacuzino, și s-au încheiat în toamna anului 1688, când la domnie venise voievodul Constantin Brâncoveanu. De aceea eu consider că această operă monumentală, *Biblia* de la 1688, se întemeiază pe o jertfă supremă, jertfa lui

Constantin Brâncoveanu, care mai târziu, în 1714, luna august, în ziua a 14-a, și-a dat viața, împreună cu cei patru copii ai săi, la Constantinopol, nelepădându-și de fapt valorile și credința care sunt prezentate în Sfânta Scriptură, Biblia pe care el o finalizase ca principe creștin. De aceea, pe bună dreptate, Nicolae Iorga spunea că România modernă se întemeiază pe jertfa lui Constantin Brâncoveanu. Biblia a fost terminată deci în toamna anului 1688 și, așa cum s-a mai spus, sursele ei de inspirație au fost mai multe: *Palia de la Orăștie*, *Noul Testament de la Bălgrad* (1648), scrierile lui Dosoftei, *Parimiile de preste an*, și, de asemenea, *Psaltirea* lui Coresi și, evident, Vechiul Testament tradus de spătarul Nicolae Milescu. Acesta se pare că a tradus primul în limba română Vechiul Testament în întregime, pe când se afla la Constantinopol, în anul 1661. *Biblia* tipărită la București în anul 1688 avea 944 de pagini scrise pe două coloane. Domnul decan al Facultății de Litere a spus că această Biblie constituie monumentul fondator al limbii literare românești. În predoslovie de la această Biblie se și spune, de fapt, că această Biblie a fost tipărită „spre înțelegerea limbii românești” și mai departe, în prefața pe care a scris-o Dosoftei, patriarhul Ierusalimului, la prima ediție a Bibliei, ni se spune că această sfântă carte s-a scris „pentru cea de obște cuviință și s-a dăruit neamului românesc”. De asemenea, patriarhul Dosoftei al Ierusalimului, care probabil a fost consultat pentru limba greacă în traducere, mai spune că „s-a scris această carte ca să lumineze celor din casă și a bisecrecii noroade”, adică ale bisericii popoare, românilor, moldovenilor și ungro-vlahilor, adică transilvănenilor. Deci pe lângă faptul că scopul era cultivarea limbii române în toată frumusețea ei, scopul era și cultivarea unității de neam și de cultură și de sfințire românească, pentru că exista de fapt experiența lui Mihai Viteazul și încet-încet se înfiripa conștiința unității de neam și de credință.

Al doilea moment semnificativ în cadrul acestui proiect național este momentul în care domnul profesor Paul Miron și doamna Elsa Lüder au propus să se retipărească această carte, la 300 de ani de la tipărirea primei ediții, deci în 1988. S-au spus câteva lucruri foarte frumoase și vreau să vă mulțumesc, doamnă profesor Lüder, pentru delicatețea și discreția dumneavoastră, pentru onestitatea și, ca să folosesc un cuvânt din Biserică, pentru smerenia cu care ați prezentat începutul acestui proiect. Eu consider că domnul profesor Miron este al doilea mare ctitor al acestui monument cultural național și de aceea noi îi datorăm recunoștință. Și cred că am putea propune viitoarei conduceri a Universității să facă un portret al domnului profesor Paul Miron care să fie așezat în Sala Senatului, alături de marii noștri profesori și înaintași. Chiar dacă nu a fost profesor aici, la Iași, el merită recunoștința noastră pentru relația pe care a stabilit-o între Universitatea noastră și Universitatea din Freiburg. Cei care am vizitat Universitatea parteneră din Freiburg am văzut că pe frontispiciul clădirii ei principale scrie enunțul „Adevărul vă va face liberi”. Acesta este un text luat din Sf. Evanghelie după Ioan și e vorba despre adevărul care este Mântuitorul Hristos. Avem, deci, o viziune creștină despre

universitate, ca loc în care ne formăm ca oameni. Știm că deviza Universității noastre, care a fost instituită la 150 de ani de la înființarea universității, este că ajungem prin libertate la adevăr: *Per libertatem ad veritatem*. Sigur că totul depinde de cum înțelegem fiecare libertatea.

Eu aș vrea să mai punctez aici unele aspecte. Dincolo de prezentările frumoase, de faptele pentru care vi s-au adus mulțumiri, stimată Doamnă Lüder, eu am mai aflat unele aspecte interesante din cartea de convorbiri cu Paul Miron a domnului Ovidiu Nimigean, prefațată de Nicolae Manolescu și de dumneavoastră. Am descoperit acolo ce spunea chiar domnul profesor Miron despre acest proiect și evoluția lui în Universitatea noastră. Este, poate, bine să citim toți această carte în care se exprimă direct profesorul Miron, prezentând lucrurile cu realism și cu umor. Ce spune domnul profesor în această carte? „Ne-am oprit la Biblia lui Șerban, care ne-a fermecat de la prima lectură și limba ei e o limbă adoptată de toate comunitățile ortodoxe, o limbă cu care, dacă am fi avut norocul să o păstrăm, ajungeam înaintea de Noica la categorii filozofice clare în limba română”. Este sigur că domnul profesor Miron a încredințat continuarea operei sale tânărului, pe atunci, profesor Eugen Munteanu, cum o spune foarte clar într-o pagină din cartea menționată. Aș îndrăzni să remarc acum că, în succesiunea generațiilor, acesta este al treilea moment semnificativ. Sărbătoarea de azi arată că profesorul Paul Miron, cu extraordinara sa intuiție și cunoaștere de oameni, nu s-a înșelat. Sprijinit cu credință de tinerii săi colaboratori, profesorul Munteanu și-a îndeplinit integral sarcina primită de la înaintași. Aș vrea să mai spun ceva ce nu s-a menționat până acum, și anume că, inițial, în cadrul acestui proiect fuseseră invitate de Paul Miron și alte proeminente personalități culturale din România, istoricul de artă Vasile Drăguț, cunoscutul scriitor Andrei Pleșu (care ar fi trebuit să se ocupe de Cartea Iov și alte cărți cu caracter moral), ilustra poetă Eta Boeriu, traducătoarea în limba română a *Divinei Commedia* de Dante, sau marele poet Ștefan Augustin Doinaș, căruia îi revenise sarcina de mare onoare și responsabilitate de a da o nouă versiune românească a Psalmilor. Avem deci de-a face cu intelectuali de primă mână din România, menționați ca atare, în memoriile sale, de Paul Miron. Marea eliberare a forțelor națiunii petrecută la 1989, noile solicitări și provocări care au cuprins pe marii noștri intelectuali au determinat ca planurile inițiale ale lui Paul Miron să nu se realizeze integral. Este sigur că au mai fost câteva lucruri care au împiedicat, pe la jumătatea anilor '90, mersul proiectului, până în momentul în care Universitatea noastră a decis să contribuie decisiv la continuarea și terminarea proiectului. Depun mărturie că domnul profesor Al. Andriescu, la indicația domnului profesor Paul Miron, ne-a telefonat ca să ne spună că a găsit un nou conducător al proiectului, în persoana unui tânăr savant ieșean, așa v-a numit regretatul profesor Andriescu. Spunea Paul Miron în memoriile sale, citate mai sus, că Eugen Munteanu a lucrat cu aplicație și modestie, ca student încă, la proiectele noastre filologice, el a făcut volumul al treilea, *Leviticus*, al Bibliei singur, aproape în întregime. Este un om care

are capacitatea și dorința de a duce la capăt munca începută de noi, această operă atât de importantă pentru cultura noastră. Profesorul Paul Miron mai spunea că un asemenea proiect nu se repetă decât, poate, o dată la 100 de ani. Filologii care vor fi atunci, peste 100 de ani, vor analiza modul în care a evoluat limba română în sute de ani care va fi trecut între timp. Se vor face comparațiile necesare, s-ar putea ca peste o sută de ani multe cuvinte semnificative și întemeietoare de conștiință și de identitate românească să dispară din limbajul comun. Sunt acum nenumărate proiecte, nu neapărat proiecte filologice, dar cred că multe proiecte cu substrat ideologic, în care se încearcă ocultarea și, eventual, eliminarea din dicționare a anumitor cuvinte, inclusiv a cuvintelor *mamă* sau *tată* ș.a.m.d. S-ar putea să se propună să se elimine și cuvântul *Dumnezeu*, pentru că Dumnezeu este un fel de ipoteză care trebuie pusă între paranteze. Se pare că trăim într-o societate în care Dumnezeu a fost exilat din comunitatea umană. Se folosește pentru aceasta o expresie latină, *etsi Deus non daretur*, adică: „ca și când Dumnezeu nu mai este prezent”. Nu știm deci cum va fi peste 100 de ani. Dumneavoastră, domnule profesor Munteanu, care v-ați îndeplinit cu succes și cu devotament această responsabilitate, împreună cu echipa dumneavoastră, meritați toate felicitările noastre și expresia recunoștinței noastre pentru că, îndeplinind „diata” domnului profesor Paul Miron, ați înzestrat cultura națională cu o operă de excepție. Din jurnalul pe care l-am mai menționat al lui Paul Miron, am înțeles că familia sa, mai ales mama, a dorit ca el să devină preot, iar domnul profesor scrie cu umor că „n-am devenit preot, dar am un copil preot ortodox în Germania și, ca atare, copilul meu a îndeplinit dorința mamei”. Eu sunt sigur că în genealogia domnului profesor Miron, care s-a născut pe Valea Bistriței, există legături foarte adânci cu Biserica. Sunt menționați între rude călugări și preoți; în istoria vieții sale, profesorul Miron a căutat constant comunicarea și chiar prietenia oamenilor Bisericii, uimitoare și înduioșătoare fiind în acest sens relațiile întâlnirilor tânărului, pe atunci, profesor de română din Germania cu înalte fețe bisericesti, precum patriarhul ecumenic Athenagoras sau Iustinian Marina, patriarh al României. Cred, așadar, că Paul Miron avea o sensibilitate deosebită în raport cu Biserica noastră, de aceea eu personal îi sunt recunoscător. N-am dialogat personal cu el, am participat doar o singură dată la o masă la Mitropolie, când Preafericitul Patriarh era încă Mitropolit la Iași. Dumneavoastră, doamnă profesoară Elsa Lüder, erați alături de domnul profesor la acea masă. Mie mi-a fost suficient să-l privesc ca să îmi dau seama că este un om cu totul deosebit. Se întâmplă uneori, în relațiile noastre cu anumiți oameni, să fie suficient să-i privim și să învățăm astfel mult mai mult din tăcerea lor decât din cuvintele rostite de ei. Noica spunea undeva că orice creație profundă se naște dintr-o lacrimă și dintr-o tăcere. Aș povesti și eu o scurtă întâmplare plină de înțelesuri. La un moment dat, la un maestru spiritual se prezintă mai mulți ucenici. Fiecare venea cu foarte multe întrebări, doar unul nu spunea niciodată nimic, nu întreba nimic, privea și asculta. La un moment dat, maestrul se supără și îl întreabă

direct: „Cum, tu de ce nu pui nicio întrebare?” Ucenicul cel tăcut îi răspunde: „Mie îmi este de ajuns să vă privesc”. Cred că în orizontul acestei tăceri creatoare vom fi împreună peste 100 de ani, împreună cu domnul profesor Miron, iar bucuria noastră va fi probabil comună și deplină.

În încheiere, vă mulțumesc pentru invitație. Rămânem recunoscători pentru gestul acesta deosebit prin care filologia, prin interesul pentru Sfânta Scriptură, se deschide spre teologie. Cred că avem cu toții convingerea că prietenia cu cuvintele limbilor omenești se întemeiază pe o relație cu Dumnezeu-Cuvântul. Spre descoperirea, înțelegerea și cultivarea acestei relații ne-ați îndemnat dumneavoastră, de fapt, doamnă profesor Elsa Lüder, când ați spus să nu rămânem doar la aspectul filologic, ci să fim atenți la conținutul revelat al acestor texte, care este de o importanță capitală pentru cultura noastră națională și pentru formarea noastră ca oameni. Vă mulțumesc mult!

Eugen Munteanu: Mulțumim părinte, pentru aprecieri și pentru interpretările pe care ni le-ați oferit. O rugăm acum pe doamna profesoară Rodica Zafiu să își expună părerile și impresiile despre proiectul nostru.

Rodica Zafiu: Mulțumesc pentru această ocazie de a fi încă o dată la Iași pentru a vorbi despre acest important proiect filologic al Universității dumneavoastră. Deși am înțeles că scopul discuției noastre e unul mai aplicat, focalizat către relevanța lui pentru studiile filologice și lingvistice, tot trebuie să încep prin a lăuda eforturile și mai ales ceea ce, într-adevăr, așa cum s-a spus, pare aproape un miracol: terminarea publicării în ritm atât de rapid a tuturor volumelor unei impozante serii, faptul că, în sfârșit, specialiștii au de acum încolo la dispoziție toate materialele privitoare la Biblia de la 1688. O ediție atât de frumoasă e în primul rând de lăudat. Trebuie să ne bucurăm pentru acest moment și să le mulțumim celor care l-au făcut posibil. O să revin probabil mai insistent asupra importanței acestui moment. Sigur, sunt mai multe teme care au fost atinse deja în prezentările de dimineață. M-aș lega de ceva ce a fost formulat dimineață ca subiect de meditație. Comparația cu ceea ce s-a întâmplat în alte culturi este întotdeauna foarte relevantă. Au fost evocate aici culturile germană și engleză, putem așadar să recunoaștem că n-ar fi nimic neobișnuit ca și în cazul culturii române rolul Bibliei să fi fost într-adevăr extrem de mare. Și e ceva foarte normal, corespunde unui fenomen cultural al epocii, unor fenomene socio-lingvistice firești în istorie. Faptul că există pur și simplu un text cărui i se recunoște de către toată lumea caracterul monumental și esențial pentru viața spirituală, pentru cultura tuturor, pentru fiecare individ în parte și pentru instituția Bisericii, faptul că la acest text se raportează alte editări de cărți religioase particulare, că acest text a avut o mare circulație, toate acestea îi asigură o influență pe care putem doar să ne întrebăm de ce nu am recunoscut-o întotdeauna la fel de mult ca acum, de câteva decenii.

Pentru că într-adevăr, așa cum s-a spus și aici, adesea acest lucru atât de evident nu a fost neapărat narativizat de istoriile noastre, de istoriile literare, de diversele perspective asupra evoluției limbii române. Și motivele sunt multe, unele sunt circumstanțiale. Așa cum s-a spus aici, pentru o lungă perioadă din secolul al XX-lea au fost, evident, determinări politice care făceau ca *Biblia* să nu fie neapărat citată ca atare și pusă în valoare, chiar în studiile de specialitate, așa cum trebuie. Cred că totuși motivele sunt mai adânci și țin și de o anumită istorie a culturii noastre, a modernizării noastre și chiar de istoria lingvisticii și a filologiei. Noi am avut, chiar înainte de jumătatea secolului al XX-lea, lingviști care s-au aplecat cu mult interes și cu multe rezultate bune, foarte bune, asupra limbii vorbite; au căutat constant limba vie. Într-o ideologie romantică la origine, a fost evaluată pozitiv mai ales limba populară. Mitul acesta al limbii populare care trebuia neapărat recuperată și salvată și pe care de fapt ne întemeiam ființa națională a avut, printre multe alte consecințe, și neglijarea sau valorizarea insuficientă a textelor scrise din epocile mai vechi. Cred deci că acolo unde a prevalat această ideologie de secol XIX, cu prelungiri firești în secolul al XX-lea, s-a situat această căutare a limbii populare în primul rând, a limbii literaturii în al doilea rând. Mai ales în secolul al XX-lea a existat această dorință de a recupera, împreună cu literații, ceea ce, din istoria limbii române literare, putea fi valorificat ca expresivitate literară. De aceea, pentru epoca veche, erau prețuiți foarte mult cronicarii, evident. Aceasta este o direcție absolut justificată, deși uneori frustrantă, pentru că, de fapt, limba vie, limba populară, limba așa-zis adevărată este în mare măsură o construcție a noastră. Nu avem acele repere care să ne permită totdeauna foarte bine să înțelegem ce era cult și să distingem clar acest palier, să-i zicem „cult”, de ceea ce era popular în perioadele trecute. Dar, cum se întâmplă adesea, un lucru bun poate deveni un pericol atunci când pune în umbră o altă direcție, la fel de legitimă. Într-adevăr, direcția cultă, direcția urmată de cei care au construit până la urmă un stil înalt, un limbaj bisericesc, a fost într-o anumită măsură neglijată de studiile sistematice ale lingviștilor. Așa cum s-a mai spus, aici a intervenit încă ceva esențial, acea neîncredere față de traduceri ca atare, neîncredere care s-a manifestat foarte mult poate mai ales în ultimii 50 de ani ai cercetării. Lingviștii au preferat, aproape programatic, să promoveze studii în care descriau propriu-zis limba, luând ca bază texte originale. Și aici sunt, evident, justificări, le știm cu toții. Se invocă, în cazul traducerilor, existența numeroaselor influențe din partea originalelor. Pe de o parte – și astăzi știm acest lucru tot mai bine – limba traducerilor este adesea o limbă stranie, alta decât limba română curentă a epocii respective. Pe de altă parte, adesea, în istoria limbii noastre literare, traducerile au fost mult mai complexe decât textele originale. Când ne bazăm unele dintre investigațiile noastre lingvistice pe documentele originale, de pildă din secolul al XVI-lea, de fapt descriem o limbă destul de rudimentară, a unor scrisori simple, a unor formulare juridice din actele de vânzare-cumpărare, riscând să pierdem din vedere structurile mai complexe. De fapt, nu pierdem acele structuri, pentru că

totuși trebuie să ținem cont de pildă de traduceri coresiene, de *Palia de la Orăștie* și de tot restul textelor din acel secol de început. Altfel, am risca, dacă ne-am opri numai la originale, să nu surprindem complexitatea frazei, complexitatea unor texte, cu dialoguri, cu raționamente ș.a.m.d. Pentru că, și asta trebuie neapărat spus, deși iar este un lucru știut, un text ca *Biblia* este de o complexitate extraordinară, un text amplu, în care fenomenele pe care dorim să le studiem se pot observa foarte bine tocmai prin recurență, chiar dacă sunt traducători diferiți sau revizori diferiți în anumite segmente. După o cercetare pur filologică, privitoare la surse, ajungi să faci aceste diferențieri, până la urmă ai nevoie totuși de fapte din limba perioadei date, cu recurențe semnificative. Dar, repet, *Biblia* este un text care cuprinde toate tipurile de structuri discursive, conține narațiuni, pasaje poetice, juridice, dialog, toate lucrurile de care avem nevoie ca să înțelegem mai bine limba unei epoci, chiar eliminând din discuție ceea ce este pură calchiere, influență directă a originalului. Avem aici un prim punct de mare importanță științifică, marcat de impresionanta ediție filologică pe care o celebrăm acum.

Simt totuși că aș îngusta puțin discuția; mă voi referi la ceva mai tehnic, mai concret, dar care profită foarte mult de pe urma acestei ediții. E vorba de studiul unor anumite aspecte ale limbii secolului al XVII-lea. În cazul de față, chiar mă refer la o experiență recentă, imediată, nu numai a mea: la Institutul de Lingvistică din București s-a lucrat la o sintaxă a limbii române din secolele al XVI-lea - al XVIII-lea. S-au folosit din plin edițiile apărute în ultima vreme la Universitatea din Iași, multe dintre ele aparținând unor doctoranzi ai profesorului Munteanu. Calitatea cercetărilor noastre s-a îmbunătățit prin folosirea cât mai multor texte inedite, indiferent dacă erau traduceri sau originale, și folosind, evident, din plin și *Biblia de la București*. Este vorba despre un material extrem de interesant, extrem de bogat care, și cu asta ajung la ediția pe care o discutăm acum, pune la dispoziția cercetătorului limbii din epoca respectivă un instrument de lucru extraordinar: posibilitatea de a compara între ele variante diferite și a le compara pe acestea cu ceea ce a fost ales ca materiale de referință. Am ajuns astfel la o mult mai bună înțelegere a lucrurilor în privința variațiilor în limba scrisă, în privința concurenței unor forme în epocă și chiar în privința evaluării lingvistice, lucruri foarte importante. Nu mai contează acum foarte bine cine a fost cel care s-a decis pentru una sau alta dintre forme, pentru că nici nu putem determina întotdeauna cine a fost cel care a ales o formă în detrimentul alteia, dar faptul că s-a ales o formă reprezintă o mărturie despre decizia luată de o conștiință a epocii. Iar atunci când avem un material mare la dispoziție, chiar dacă uneori putem fi nesiguri în detalii, rezultatul final este întotdeauna convingător. Examinând în paralel și comparativ versiunile biblice succesive, putem observa cum s-au preferat anumite forme din varietățile recurente în epocă, cum s-a înlocuit *să*-ul condițional cu *de*-ul condițional, cum s-a înlocuit în multe locuri perfectul simplu cu perfectul compus, evident nu întotdeauna într-un mod care să ni se pară perfect consecvent, pentru că uneori s-a

preferat opțiunea dintr-un manuscris, altele din celălalt, uneori poate s-a preferat o formă care nu se afla în niciunul dintre ele, de către un eventual revizor sau corector.

Toate aceste lucruri, repet, sunt extrem de importante pentru a înțelege dinamica limbii române din acea epocă și este un merit excepțional al acestei ediții de a pune pe mai multe coloane versiunea inițială Milescu (manuscrisul 45), versiunea lui Daniil Panoneanul (manuscrisul 4389), cu versiunea finală a Bibliei și cu versiunea modernă, pentru a putea înțelege, până la urmă, mai bine, deopotrivă, și pentru ce a optat limba română actuală, uneori cu elemente arhaice și, pe de altă parte, care era până la urmă sensul mai probabil al unei construcții. De obicei, și asta simt nevoia să precizez, în analizele foarte minuțioase, foarte serioase care s-au făcut deja, în articole sau studiile lingvistice care s-au scris, în primul rând în textele cuprinse în aceste 25 de volume, s-a pus destul de mult accentul pe variația regională. Insist, avem aici una dintre marile probleme, bineînțeles, ale istoriei limbii române literare, problema constituirii unei norme comune, cu contribuția normelor regionale și a varietăților regionale. În acea porțiune limitată, dar foarte importantă pentru lingviști la care mă refer acum, în sintaxă, e interesant că problema aceasta aproape că nu se pune sau se pune mult mai puțin. Ce putem observa pentru epoca respectivă e că mai toate aceste variante erau recunoscute, erau cunoscute, circulau mai mult sau mai puțin simultan, și atunci uneori probabil că alegerea - e o ipoteză validă, pe marginea căreia am putea probabil discuta la această masă rotundă - de multe ori pare mai curând de natură stilistică decât regională, pare să fie o diferență între un stil mai tradițional și unul mai inovator, unul mai înalt și unul mai apropiat de limba vorbită. În orice caz, sunt lucruri extrem de importante și care de fapt dau de lucru mult timp de acum înainte lingviștilor. Uneori e bine să te oprești și să te gândești puțin; e și ciudat că un text atât de important și atât de amplu nu a fost încă suficient folosit, sunt încă multe lucruri care se pot stabili pe baza lui, inclusiv, repet, și cu ajutorul unor statistici, asemenea fenomene acum se pot face mult mai ușor și se pot controla foarte bine și cu variațiile din manuscrisele alăturate. O amplă analiză sistematică urmată pe această cale ar putea, deci, conduce la concluzii foarte importante. Nu doresc, cum spuneam, să intru în prea multe detalii strict tehnice; dacă mai e nevoie, putem reveni asupra lor. Aș spune, însă, încă o dată, să subliniez și eu o idee repetată în această dimineață de mulți vorbitori. Suntem în fața unui proiect fundamental, de mare anvergură, o mare realizare științifică. Pe lângă valoarea în sine a celor 25 de masive volume ale seriei, constatăm încă un lucru foarte important: formarea, prin implicarea în proiect, a unei admirabile echipe de tineri specialiști, care își vor continua, nu mă îndoiesc, activitatea; faptul că există o echipă de filologi care deja s-a format în această întreprindere importantă este pentru Universitatea din Iași, poate, o realizare la fel de valoroasă ca finalizarea proiectului în sine. Tinerii filologi care au avut șansa unei asemenea specializări vor continua să editeze monumente ale limbii române vechi, cum deja au făcut-o. Este aproape sigur că școala de filologie creată la Iași în jurul acestui proiect se va dovedi

activă și productivă în cultura noastră. Doresc să îl felicit încă o dată pe domnul profesor Eugen Munteanu pentru încununarea cu succes a unui proiect atât de dificil ca cel de față și să-i mulțumesc în numele comunității noastre lingvistice și academice pentru eforturile depuse.

Eugen Munteanu: Îi mulțumesc foarte mult doamnei Zafiu pentru aprecieri și pentru laudele aduse întregului nostru colectiv. Venite din partea veritabilei instanțe pe care personalitatea domniei sale o reprezintă în lumea noastră, aceste aprecieri și laude ne onorează nespus și ne obligă la menținerea unui standard înalt al muncii noastre. Sigur că putem dezbate mult pe marginea avantajelor metodologice ale seriei MLD-Biblia 1688, poate vom face odată chiar o sesiune pe această temă. Înainte de a-l invita la cuvânt pe domnul profesor Gheorghe Chivu, țin doar să îi mulțumesc doamnei Zafiu pentru că s-a referit la uimitoarea neglijare a textelor biblice în cercetările românești de gramatică, de morfologie și de sintaxă istorică, de istoria limbii în general și de lexicografie în special. Sperăm că începuturile utilizării edițiilor biblice succesive în proiectul bucureștean la care d-na Zafiu s-a referit să fie de bun augur. Simptomatic este faptul că ediția noastră, *Monumenta linguae Dacoromanorum*, a fost inclusă la un moment dat în bibliografia DLR, dar a fost scoasă ulterior. Va fi din nou pusă la locul ei, sunt convins, este trist să constatăm că există multă inerție, multă comoditate, nu spun neapărat rea-voință. Îmi permit să vă informez, dragi colegi, că lucrez la un amplu studiu în care argumentez caracterul inevitabil și necesar al modificărilor normelor de redactare la Dictionarul academic, prin includerea sferei biblice în avansposturile documentării pentru noua ediție a DLR.

Îi mulțumesc încă o dată foarte mult doamnei profesor Zafiu și îl invit la cuvânt pe domnul profesor Chivu, care este probabil persoana cea mai autorizată să facă o evaluare a lucrării noastre, domnia-sa fiind cel mai cunoscut reprezentant al școlii de filologie bucureștene, ilustru reprezentată în trecutul apropiat de creatorul ei, regretatul Ion Gheție. Membru corespondent al Academiei Române, domnul profesor Gheorghe Chivu este el însuși un reputat editor, trei-patru texte fundamentale ale culturii române vechi se bucură de ediții critice exemplare făcute de domnia sa personal. Domnule profesor, vă rog să luați cuvântul!

Gheorghe Chivu: Cer permisiunea să mă ridic în picioare, sunt învățat de la cursuri, iar acum am o sarcină la fel de dificilă ca aceea din timpul unui curs, pentru că evaluăm o lucrare extraordinară. Suntem martori la încheierea unui proiect fundamental pentru cercetarea filologică contemporană, o ediție a unei opere fundamentale pentru istoria culturii românești. Totdeauna în astfel de discuții vor fi confruntate rezultatul final cu punctul de plecare, pentru că e foarte frumos să vorbești doar despre ediția care acum a fost încheiată și la fel de bine ar fi să pui în evidență rolul *Bibliei de la București* în istoria culturii românești, întrucât cele două lucruri se leagă. Nu putem discuta despre importanța ediției „*Monumenta linguae Dacoromanorum*” fără a înțelege importanța pe care *Biblia de la București* în sine a

avut-o la vremea apariției ei, ca și în timp. Pe de altă parte, trebuie să corelăm efortul pe care l-au depus cercetătorii dinainte cu cel depus de cei de astăzi. Dacă facem o socoteală simplă, vedem că până astăzi au trecut peste 30 de ani, din 1988, când s-a început lucrul la această ediție. Știm că din anul 1988, când a fost gata primul volum, până astăzi s-a scurs destulă vreme, răstimp în care a fost creată aici la Iași o școală filologică autentică, pe care au început-o oameni cu mare experiență filologică, oameni precum profesorii Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, Alexandru Andriescu sau Paul Miron. Vreau să îi menționez aici, de asemenea, pe cei care lucraseră la prima ediție filologică a *Bibliei de la București*, tipărită în 1988 sub egida Patriarhiei. Primele volume ale seriei de la Iași au beneficiat de colaborarea unora dintre persoanele care trudiseră în cadrul aceluia colectiv pe care Patriarhia îl organizase și îl pusese sub coordonarea unui filolog de marcă, și anume profesorul I. C. Chițimia. Atunci, la București, s-a publicat într-un timp foarte scurt, într-un singur volum masiv, *Biblia de la București*, cu facsimilele în partea stângă și cu transcrierea interpretativă autentică în partea dreaptă.

Continuarea de la Iași a fost benefică pentru că ediția de la București s-a tipărit în puține exemplare, difuzate în cercuri restrânse, mai ales filologilor. Era perioada în care cei care conduceau Biserica Ortodoxă au avut o oarecare deschidere către cultura românească veche, îndrăznesc eu să spun acum. Acei ierarhi de atunci se gândeau că textele fundamentale trebuie făcute cunoscute, trebuie editate cu ajutorul laicilor, pentru că altfel, cu mijloace proprii, era greu de făcut acest lucru. Atunci au fost publicate *Biblia de la București*, *Noul Testament de la Bălgrad* (1648), *Psaltirea de la Bălgrad* (1651), era pregătit și *Molitvenicul de la Bălgrad*, dar acesta nu a mai apărut. Așa s-au petrecut lucrurile și chiar începând cu acea perioadă filologii și cei care știau mai puțină chirilică puteau avea acces astfel la niște texte fundamentale. La Iași, însă, avem astăzi o veritabilă școală filologică. Lăudăm cu toate cuvintele posibile acest fapt. Eu nu prea știu să folosesc metafore foarte elogioase, am spus-o de multe ori și lumea m-a criticat pentru asta, eu mai degrabă critic decât să laud. Se știe însă că simpla prezență într-un anumit loc este deja o laudă, în cazul de față un omagiu adus celor care au muncit la o ediție ca aceasta pe care o sărbătorim. Ne aflăm în fața unui rezultat excepțional, ieșit din munca unei echipe, a unei echipe rodite, o echipă inițială care a știut ce înseamnă filologia și care a trecut sarcina unei echipe în formare, de tineri. Domnul profesor Eugen Munteanu este acela care a făcut legătura între aceste două echipe, cea a inițiatorilor proiectului și cea a celor care l-au finalizat.

Ne aflăm, într-un fel, în fața unui proiect asemănător *Dicționarului Academiei*. Început de o echipă „bătrână” – am pus ghilimelele, *bătrân* înseamnă ‘înțelept’ în cazul acesta –, dicționarul academic a fost dat ulterior pe mâna unor tineri împrăștiati în cele trei mari centre universitare, București, Iași și Cluj, care au reușit în cele din urmă să ducă la bun sfârșit *Dicționarul Academiei*. Acum, în cazul proiectului *Monumenta linguae Dacoromanorum*, echipa tânără s-a coagulat rapid,

beneficiind de un mentor de o generozitate cu totul deosebită, profesorul Eugen Munteanu, care a știut să reînnoade o tradiție, e vorba de tradiția legăturilor științifice și culturale de excepție între Iași și marile orașe și marile universități germane. Este absolut surprinzător și de laudat faptul că Iașul este cel care a reușit să țină și ține în continuare o bună legătură cu Germania, și nu Bucureștiul! Lucrul este foarte frumos și, desigur, el nu s-ar fi putut realiza fără inițiativa profesorului Paul Miron, o mare personalitate, un om animat de sentimentul unui înalt patriotism, de sentimentul datoriei de onoare față de țara sa de origine, față de oamenii și față de cultura patriei. Când evocăm o asemenea personalitate, nu ni se pare niciodată că cuvintele ar fi prea mari! Simplul fapt că a dorit ca mormântul său să se afle pe pământ românesc, lângă mare, spune foarte mult.

Voi încerca acum să revin la *Biblia de la București*. Avem acum o ediție de excepție, o ediție integrală, care se adresează specialiștilor în primul rând. Dintre toate componentele ei, m-aș referi în primul rând la indice, dar nu numai la acesta. În mod evident, ediția de față se adresează, cum spuneam, filologilor, dar și celor care vor să facă și altceva decât filologia de înaltă ținută. Și am în vedere efectul pe care eu îl văd ca fiind cel mai bun pentru ediția de față. Se dovedește prin această ediție încă o dată faptul că *Biblia de la București* n-a avut rolul major care i s-a atribuit în stabilirea limbii române literare unice, dar a avut rolul fundamental în configurarea limbajului teologic și religios românesc. Din simplul fapt că se pune transcrierea *Bibliei de la București* în stânga și avem în dreapta, pe de o parte, versiunea lui Milescu revizuită, iar de cealaltă parte versiunea lui Daniil Panoneanu și Biblia modernă, se poate vedea cu ușurință de către oricine că diferențele între *Biblia de la București* și Biblia modernă nu sunt atât de mari încât să justifice teoriile celor care cred că Biblia s-a retradus în limba română de nu știu câte ori. Dacă ar fi fost posibil – și nu cred că era din punct de vedere tehnic și redacțional posibil – să avem alături de această *Biblie de la București* edițiile *Vulgata* (1760-1761) și *Biblia* lui Samuil Micu (1795), am fi întregit totul, am fi avut o imagine de ansamblu. Cu alte cuvinte, s-ar fi văzut atunci că *Vulgata* de la Blaj nu se putea face fără *Biblia de la București*, chiar dacă preotul greco-catolic Petru Pavel Aaron s-a închis cu învățații lui colaboratori de la Crăciun până în anul viitor și au dat o nouă traducere în românește a Bibliei, după *Vulgata* latinească. Rămâne de văzut, prin comparație atentă, dacă au tradus totul din nou, au adaptat vechea traducere sau doar s-au inspirat din ea. Sunt atâtea chestiuni filologice care trebuiesc clarificate în viitor. Doar punând textul de la 1688 alături de versiunea lui Micu, care a încercat să elimine neclaritățile, întunecimile din textul *Bibliei de la București*, cu toate trimiterile, cu toate glosele lui, înțelegem complexitatea acestui proces care a continuat. De aceea avem astăzi compoziții pe texte biblice, am auzit astăzi lieduri cântate pe texte din *Psaltire*. De aceea mă întorc la ideea că utilitatea științifică a acestei ediții excepționale este depășită de utilitatea ei culturală, în sensul înalt. Filologii au vorbit adesea despre diferențele dintre limba literară de astăzi și limba aceasta mai veche,

din Biblie. Practic, putem spune că avem astăzi două limbi literare distincte, continuăm să avem două limbi literare. Am afirmat asta mai demult și continui să susțin ideea aceasta, deoarece Biblia ne aduce în față vechea limbă literară, conservată în biserică, acea limbă fixată la mijlocul secolului al XVIII-lea, inclusiv cu ajutorul *Bibliei de la București*, chiar dacă Mitrofan n-a reușit să facă prin diortosire decât o corelare formală a textelor, fără să elimine integral inconsecvențele dialectale. Avem acolo foarte multe moldovenisme rămase din prima traducere, traducerea moldovenească a lui Milescu, avem muntenisme de excepție care au venit prin versiunea diortosită la București, făcută aici, prelucrată pentru tipar. Așadar, nu acum și nu prin acest text, care rămâne totuși monumental, s-a realizat unificarea limbii române literare. Importanța *Bibliei de la București*, o repet, nu ține de forma lingvistică, ci de semnificația actului de cultură.

Este de cercetat în arhivele bisericii, poate vor fi descoperite documente care să ne lămurească de ce au decis bucureștenii, înaltele fețe bisericești din epocă, și curtea domnească să publice la București textele traduse în Moldova și să supună reviziei, în privința Noului Testament, textele de la Bălgrad, pentru a da o versiune unică. Prestigiul politic pe care a dorit să-l obțină Șerban Cantacuzino, dorință însușită și continuată și de Constantin Brâncoveanu, este de luat în considerare, dar unitatea de credință și de tradiții textuale cu Moldova și cu Transilvania eu cred că a fost mai importantă. Fapt este că limba literară bisericească – îi zic și eu așa cum i-au spus alții – evoluase extraordinar de mult, nu trecuseră mai mult de 150 de ani de la primele tipărituri coresiene, pe la mijlocul secolului cu Varlaam și Dosoftei se depărtaseră, ca metodă de transpunere a textelor bisericești, de literalitatea obișnuită anterior, chiar dacă multă lume zice că aceste fapte s-au întâmplat ceva mai târziu. Cărturarii din sânul Bisericii Ortodoxe își dăduseră probabil seama că Duhul nu iese la lumină mai bine printr-o respectare fidelă a literiei. Apăreau, iată, la mijlocul secolului al XVII-lea, variante de traduceri, apăruseră glose ample în *Noul Testament de la Bălgrad* (1648), și atunci constatăm că exista deja libertatea de a da o formă unitară, unică textului sacru, Cărții Cărților. Cred că aceasta e semnificația majoră a *Bibliei de la București*, dar am intrat deja în detalii care țin strict de filologie. Aș face totuși o similitudine și sper să nu fie forțată și nici considerată întâmplătoare. Când s-a tipărit la București *Biblia* întregă, bucureștenii au înțeles că trebuie să unească voința și eforturile intelectuale ale capilor bisericii și ale învățaților, cunoscuți sau anonimi, din toate provinciile românești și să dea Cartea Cărților într-o formă românească unică. Când la Iași a fost inițiat proiectul „Monumenta linguae Dacoromanorum”, a cărui finalizare cu succes o marcăm astăzi, s-au gândit ieșenii să unească eforturile filologilor din toate provinciile românești și să aducă la Iași, înapoi, o carte fundamentală, într-o ediție excepțională, publicată de Editura Universității din Iași. S-a întors *Biblia* în Moldova? Nicolae Spătarul Milescu s-a întors, desigur, acasă, în Moldova, pentru partea de Vechi Testament a *Bibliei*, dar sigur că într-o altă formă, multiplu revizuită. Nu știu dacă traducerea sa a fost

verificată de Dosoftei, dacă revizia cuprinsă în Ms. 45 îi aparține marelui ierarh de la Iași, dar faptul acesta nici n-are importanță. Înaintașii noștri aveau sentimentul că nu traducătorul avea importanță, nu diotorsitorul avea importanță când era vorba despre un text bisericesc, el era doar mâna de țărână care purta condeiul, el era cel care se punea în slujba literii sacre și dorea s-o dăruiască sau să o ducă mai departe printre semenii săi. Cărturarul dorea mereu să facă textul mai bun, mai curat, mai corect, conștient de interiorul, conținutul, înțelesurile adânci ale Sfintei Scripturi.

Întorc acum laudele din nou către „*Monumenta linguae Dacoromanorum*”. Ne rămâne să sperăm că acest prim monument să fie urmat de altele. Deocamdată ne exprimăm satisfacția să vedem în fața noastră o ediție integrală care, repet, pune în evidență stabilitatea limbajului religios românesc, continuitatea lui, de la prima tipărire integrală a *Bibliei* până la *Biblia* actuală. Merg chiar până la *Biblia* din 2001 și, în urma unei comparații sumare, constat că nu sunt diferențe foarte mari, sunt schimbări de cuvinte care au ieșit din uz, sunt schimbări absolut necesare pentru a reda ideea, duhul, dar sunt păstrate cuvintele comune, indiferent, și poate tocmai datorită profunzimii gândurilor care se păstrau sub cuvinte. Revenind acum la partea care mă interesează pe mine mai mult, importanța majoră a ediției *Monumenta* este cea științifică, pentru că abia acum, cum spunea și doamna profesoară Zafiu, au fost făcute studii aplicate asupra textului biblic, a textului integral. Studiile acestea țin mai ales de vocabular, or, e foarte greu de introdus toate nuanțele textului religios în vocabular, pentru că cei care facem dicționarele pe baza cărților vechi suntem laici. În percepția noastră semantică nu poate să intre totdeauna acolo Duhul, nu poate să intre totdeauna acolo accepția confesională mai mult sau mai puțin specializată, pentru că trebuie să găsim modalitățile de subordonare la o definiție de tip științific, reclamată de un dicționar. Vom găsi însă acolo variante diferite ale aceluiași text, spunea și doamna profesoară Zafiu. Vom găsi alternanțivele de traducere, alternative nu întotdeauna păguboase sau preferabile, pentru că variantele arată că limba funcționează și că o idee poate fi exprimată în mai multe feluri. Nu aveam, la vremea respectivă, o limbă unică supradialectală, dar la nivel morfo-sintactic nu întotdeauna este nevoie de așa ceva. Vom găsi acolo elemente care țin de pragmatică, spunea și doamna profesoară, de diferite stiluri ale limbii. Textul integral al *Bibliei* conține mostre ilustrând toate stilurile funcționale pe care româna literară le-a avut de la început. Cum se puteau face cronicile fără cărțile de început ale *Bibliei*? Cum se putea face poezie fără *Cântarea Cântărilor*? Cum se putea face *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei, care este carte de cult, ci este destinată lecturii laicilor sau de citit în afara bisericii, fără frumoasele *Psaltiri* anterioare? Cum s-ar fi putut ajunge mai târziu să se scrie după aceea opere foarte înalte consacrate iubirii fără *Cântarea Cântărilor*? În cea mai recentă variantă, cea compusă de Bartolomeu Anania, găsim particularități stilistice pe care numai un scriitor le poate introduce în text: sunt gerunziile acelea moderne, de secol XIX, gerunzii cu valoare adjectivală introduse în textul sacru. Pentru că textul sacru poate fi, ne arată asta și

ediția de față, poate fi înnoit, dar nu poate fi schimbat, avem lucruri de continuitate care trebuie să rămână. Ar fi foarte multe de spus.

Lauda niciodată nu e completă, repet, dar cred că de abia acum începe sarcina mai grea. Poate fi o sarcină mai grea decât editarea critică a unui text vechi de complexitatea acestuia? Eu cred că da. La editarea științifică a textelor vechi trebuie să ai știința interpretării (orto)grafiei, să ai știința stabilirii relațiilor dintre texte, să faci corelările cu sursele. La stadiul actual nu s-au făcut toate corelările cu *Vulgata*, și nici cu *Septuaginta*, acestea nu s-au făcut nu în sensul strict al termenului, al comparării traducerilor. Confruntările s-au făcut, desigur, atunci când s-au stabilit textele. Dar vom avea oare vreodată o ediție care să aibă toate notele necesare pentru *Biblia* de la București? Cărturarii care au lucrat la București, la 1688, au fost criticați pentru că au eliminat notele bogate existente în manuscrisul lui Milescu. Ne întrebăm acum: Le puteau pune? Trebuia să le pună? Era nevoie de glose marginale într-o asemenea ediție, destinată pentru prima dată românilor într-o formă integrală unitară? E greu de spus. De aceea ziceam că de abia de acum încolo începe greul, pentru că poți învăța să transcrii un text, e foarte greu să-l comentezi. De abia de acum trebuie să înceapă comentariile. Domnul profesor Munteanu, care conduce acest colectiv, va ști dacă e posibil sau nu să se înceapă comentariile punând alături *Biblia de la București* în această ediție integrală cu edițiile pe care le numim *Vulgata* (ediția din 2005) și *Biblia* lui Micu (ediția din 2000). Aceste două ediții sunt excepționale și ele. Una dintre ele, cea din anul 2000, a fost publicată chiar cu sprijinul Vaticanului, cu bani mulți donați de papă, că cine avea suficienți bani în țară pentru a publica singur asemenea ediție? A fost deci nevoie și de sprijin din afară, mai întotdeauna, ca să putem duce niște proiecte până la capăt. Dar acestea sunt deja alte lucruri.

Felicitări, încă o dată, domnului profesor Munteanu, și îndrept un gând de recunoștință către toți cei care, de la început, au fost în această echipă. Sigur, profesorul Vasile Arvinte trebuie amintit mai întâi, care a redactat amplele și foarte consistentele studii despre fonetica, lexicul și morfologia primelor cinci cărți ale Bibliei. Aceste studii au fost grupate într-un volum aparte și constituie veritabile modele pentru asemenea studii. Evocăm și noi figura profesorului Alexandru Andriescu, autor al amplei introduceri filologice publicate în primul volum al Bibliei, precum și al comentariilor la volumul *Psaltirea*, text tipărit de asemenea și ca *separatum*. Pe mine personal m-a bucurat însă să aud numele profesorului Ioan Caproșu, care a făcut parte din echipa inițială. Mă gândesc acum la oamenii mai modești sau mai puțin cunoscuți. Știu că sunteți prieten cu Mihai Moraru, pe el l-ați amintit, dar pe Alexandra Moraru, soția sa, domnule profesor, dușă dintre noi, ați uitat-o. Undeva ar trebui făcută o listă a tuturor celor care au trudit, mă gândesc de exemplu la Aurelia Mihailovici și la Stela Toma, care au lucrat, repet, și la *Biblia de la București*, ediția tipărită la Patriarhie, au trudit și aici și, zic eu, au ridicat ștacheta pentru seria nouă din „Monumenta”. Ei au creat punctul de așteptare la care v-ați

ridicat dumneavoastră cu echipa asta tânără și extrem de capabilă. Vă felicit și aștept edițiile următoare din „Monumenta”, celelalte monumente. Vă felicit, domnule profesor!

Eugen Munteanu: Vă mulțumesc foarte mult pentru felicitări și pentru cuvintele de apreciere. Rezist ispitei discursive de a spune că laudele sunt exagerate, le accept, dar le revărs asupra tinerilor noștri colaboratori, fiindcă, în fond, lor li se datorează această reușită, entuziasmului și tenacității lor, în fine răbdării cu care au acceptat decizia noastră fermă ca lucrarea să fie terminată într-un răstimp rezonabil. În ceea ce mă privește, multă lume știe că făcusem aproape o obsesie personală din această idee. Mă felicit că am reușit să o induc și colaboratorilor noștri, de multe ori *à contre coeur*. Am speranța ca și ei să vadă în viitor că sacrificiile personale, stresul și osteneala n-au fost zadarnice. Mai cred că acest viitor începe pentru ei deja din ziua de astăzi. Repet, toate laudele și aprecierile le întorc spre ei, convins că le merită din plin. Le menționez încă o dată numele: Mădălina Ungureanu, Ana Maria Gînsac, Ioan-Florin Florescu, Iosif Camară, Ana Catană-Spenchiu, Maria Moruz, Sabina Rotenștein. Ceea ce vreau să mai spun înainte de a vă mulțumi tuturor, dragi oaspeți și stimați invitați, pentru participare, sunt câteva lucruri legate punctual de ceea ce stimata doamnă profesoară Zafiu și stimatul domnul profesor Chivu au spus. Le mulțumesc încă o dată din suflet pentru laude și pentru aprecieri și voi formula cele câteva completări și nuanțări.

Dacă am înțeles bine obiecția dumneavoastră referitoare la notele marginale din Ms. 45 (versiunea Milescu revizuită), vă informez, stimate domnule profesor Chivu, că toate aceste note marginale, din ambele versiuni biblice manuscrise din secolul al XVII-lea, pe care le edităm (Ms. 45 și Ms. 4389), au fost integral transcrise și tipărite într-o secțiune specială a fiecărui volum al seriei. Cât privește acum operația amplă și, practic, infinită de comentare și de interpretare a textelor, ea a început deja, fiecare volum fiind prevăzut cu o amplă secțiune de comentarii, în care fiecare dintre colaboratori a avut prilejul, în funcție de competențe, să facă astfel de demersuri interpretative. Vă mai informez de asemenea că într-un stadiu foarte avansat de finalizare se află editarea separată, cu un amplu aparat critic, a Ms. 45, cu suportul financiar al unui grant CNCS.

Desigur că noi nu i-am uitat niciodată nici pe Alexandra Moraru, nici pe Mihai Moraru, nici pe doamnele Aurelia Mihailovici și Stela Toma, pe niciunul dintre colaboratori. De altfel, noi am păstrat structura paginii de gardă moștenită de la Paul Miron, care ținea ca pe fiecare volum să fie tipărită caseta cu toți colaboratorii trecuți. Unii critici ai lui Paul Miron și ai noștri ne-au reproșat chiar o larghețe prea mare în acest sens, întrebându-se ce caută, de exemplu, în această casetă, numele unor Vasile Drăguș, Ștefan Augustin Doinaș sau Andrei Pleșu, care nu au lucrat efectiv la niciunul dintre volume. Noi am păstrat intactă această listă din respect pentru Paul Miron. În proiectul său inițial, structura ediției urma să fie mai complexă, cu secțiuni iconografice (imagini biblice reflectate pe fresce sau pe

icoane), cu aceste aspecte urmând să se ocupe Vasile Drăguț. Andrei Pleșu și Ștefan Augustin Doinaș urmau să își asume scrierea comentariilor la Cartea lui Iov, respectiv să realizeze o nouă versiune în versuri a Psaltirii. Descătușarea din 1989 a atras pe acești doi mari contemporani ai noștri către alte zări și preocupări creatoare, așa încât colaborarea la MLD a rămas în stadiul de intenție. Ar fi totuși unele indicii că poetul Ștefan Augustin Doinaș ar fi tradus deja un număr oarecare de psalmi biblici, dar nu deținem date concrete în acest sens. Am păstrat așadar lista întregă a colaboratorilor, așa cum am primit-o de la Paul Miron, pe care am tipărit-o pe frontispiciul fiecăruia dintre cele 17 volume ale seriei realizate de noi. Numele menționate de dumneavoastră se află așadar pe această listă. Am adoptat, de altfel – și l-am aplicat cu scrupulozitate – principiul de a menționa calitatea de coautor al fiecăruia dintre colaboratorii la un volum, specificând în mod explicit ce anume a realizat fiecare (transcriere interpretativă din chirilică, revizuire a transcrierii, redactare de studii și comentarii lingvistice și biblistice, prelucrarea indicelui de cuvinte și forme, îngrijire de volum etc.).

Gheorghe Chivu: Iertați-mă! N-am vrut să stric prietenia, dar acum mă gândeam că cei care au lucrat cu pasiune, care au lucrat cu dăruire trebuiau poate puși într-o primă categorie, ceilalți puși alături. Nu vrem, Doamne ferește, să diminuăm meritele nimănui, dar o oarecare distingere între diferitele categorii de colaboratori ar fi fost, poate, necesară.

Eugen Munteanu: Domnule profesor, scuzați-mă, dar nici Dumnezeu nu cred că ar putea spune care dintre noi a fost mai harnic și mai entuziast.

Gheorghe Chivu: Atunci îi puneți pe toți în ordine alfabetică.

Eugen Munteanu: Așa am și făcut. Numele tuturor au fost inscripționate în lista generală. Doar bunul Dumnezeu știe, în anele lui eterne, ce și cum despre fiecare dintre noi. Acum, câteva cuvinte cât privește continuarea activității noastre în viitor. E un lucru cunoscut, aproape un truism, dacă spunem că filologia înseamnă trei lucruri de fapt: conservare, editare și interpretare de texte. Până în acest moment, noi ne-am concentrat pe componenta editării, fără să neglijăm, de fapt, componenta exegetică. Am început să facem și câte ceva în sfera interpretării prin studiile și articolele pe care le-am publicat. Încă de la început, în primele volume, profesorul Arvinte a lămurit oarecum aproape complet chestiunile de fonetică și de morfologie. Nu avea rost să reluăm la fiecare volum studiile privitoare la gramatică, lămurite deja de profesorul Arvinte. Chestiunile privind vocabularul sunt reflectate, într-o prelucrare complexă, de lexicografie informatizată, în indicele exhaustiv de cuvinte și forme. Sunt de acord cu d-voastră când spuneți că procesul de prelucrare interpretativă a textelor pe care le-am editat se află abia la început. Îl vom continua în parte noi, în parte alții, comunitatea filologilor bibliști din România sporește, dacă îi avem în vedere cel puțin pe cei aproximativ optzeci de membri ai

Asociației de Filologie și Hermeneutică Biblică din România, pe care am fondat-o în urmă cu vreo 6 ani. Este o etapă practic fără sfârșit, câmpul studiilor biblice fiind foarte vast și divers, iar la noi în țară aflându-se abia la începuturile lui.

Aș dori acum, domnule profesor, să îmi exprim satisfacția de a constata că aparținem în fond aceleiași bresle și aceluiași cod de gândire. Dumneavoastră sunteți urmașul la București al reputatului filolog Ion Gheție, eu mă consider urmașul lui Gheorghe Ivănescu la Iași. Ideile pe care le-ați exprimat astăzi, cel puțin o parte din ele, sunt deopotrivă și ale mele. Colegii noștri specialiști știu și ei că împărtășim ideea că *Biblia de la București* nu poate fi considerată începutul limbii române literare, vorbim de faptul că limba română literară avea varietăți regionale în epoca veche ș.a.m.d. Mi-a plăcut foarte mult felul în care dumneavoastră ați închis cumva cercul arătând că ceea ce a plecat de la Iași s-a reîntors la Iași. De fapt, Milescu era moldovean de origine, dar, când a tradus Vechiul Testament, el se afla la Constantinopol ca capuchehaie, reprezentant diplomatic al principelui de la București, al lui Grigorie Ghica pe lângă Înalta Poartă.

Gheorghe Chivu: Am amintit și de ceea ce ați făcut dumneavoastră în Germania la Freiburg.

Eugen Munteanu: Și despre asta vreau să spun câte ceva. Faptul că ați remarcat că Iașul are relații speciale cu Germania este foarte corect, ceea ce nu este întâmplător. Aș îndrăzni să afirm că, în comparație cu Bucureștiul, înainte de Unirea de la 1859, Iașul era totuși un oraș puțin mai occidental, astfel că noi suntem cumva beneficiarii unor inerții istorice, în sensul că aflăm repede, la începutul perioadei noastre de formare, că bunicii ieșenilor sau chiar părinții ieșenilor mai în vârstă își trimiteau în mod masiv, desigur, cei care își permiteau acest lucru, oricum, mulți intelectuali, își trimiteau copiii în Ardeal ca să învețe limba germană. Toată vacanța mare acești copii și-o făceau în săsime, în familii de sași, ca să învețe limba germană. Nu trebuie să uităm nici că, la Iași, marii intelectuali pe care îi luăm drept repere, de la Maiorescu, Philippide până la Ivănescu și Arvinte, au avut drept limbă de cultură primă limba germană. Ca îndrumător de doctorat, profesorul Arvinte mi-a trasat sarcina, e drept facultativă, de a mă perfecționa în limba germană. Consider chiar drept una dintre cele mai fericite întâmplări din viața mea profesională faptul că germana a devenit limba mea de predilecție pentru comunicarea internațională. Deci nu este chiar întâmplător ce se petrece la Iași, din punctul acesta de vedere, cu tot respectul pe care-l avem pentru școala bucureșteană, mai ales în ramura descendentă din activitatea lui Ion Gheție.

Acum, sigur, și dumneavoastră și doamna Zafiu ați subliniat faptul că *Biblia*, textul probabil cel mai amplu și cel mai complex al culturii universale, este textul ideal pentru studiul oricărei varietăți stilistice, avem aici narativitate, avem poezie, avem limbaj juridic ș.a.m.d. Fără îndoială că lucrurile stau așa. Iată, ascultându-vă vorbind, mi-au trecut prin minte sugestii noi pentru viitoare teze de doctorat, teme

cum ar fi: forme ale dialogicității sau ale narativității în ediții succesive ale textului biblic. Noi despre limba veche nu avem înregistrări pe bandă magnetică, nu existau pe atunci asemenea mijloace tehnice, deci nu știm cum arata limba vorbită, dar o putem reconstrui într-o bună măsură. De unde? Din texte care conțin astfel de pasaje dialogate, cum ar fi operele unora dintre cronicari, sau din asemenea pasaje dialogale din *Biblie*. Este vorba apoi de sintaxă. Sintaxa limbii române literare vechi este, dacă nu nestudiată, atunci foarte puțin studiată, în afară de cele trei monografii existente, una a Mioarei Avram, alta publicată de regretata Aida Todi de la Constanța și a treia, mai recentă, a Cameliei Stan. În toate aceste lucrări monografice, apelul direct la inepuizabilul izvor biblic este neînsemnat. Consider că, pentru studiile de sintaxă, raportarea la textele biblice, în succesiunea lor istorică, este indispensabilă. Îmi propun ca, în puținele decenii care mi-au mai rămas de activitate, să mă dedic și acestui lucru. Pentru recunoașterea și definirea fenomenelor și a structurilor sintactice apelăm la intuiția și competența noastră proprie. În raport cu textele obișnuite, netraduse, *Biblia* îți oferă prilejul apelului la limba greacă a originalelor, care îți spune foarte clar despre ce e vorba, prin comparație. În proiectul de editare a versiunii biblice a lui Milescu, noi am definit mai precis o sumedenie de fenomene prin raportarea constantă la originalul grecesc, dând deoparte, evident, ceea ce este calc lingvistic. Un alt fenomen care poate fi studiat excelent în manieră istorică și comparativ-intertextuală este regimul prepozițiilor. Așadar, pentru studiul istoric al sintaxei, consultarea edițiilor succesive ale *Bibliei* sunt materialul de referință ideal. A propos de ce spuneți dumneavoastră, domnule profesor Chivu, îmi permit să afirm că denumirea de *Vulgata*, eventual *Vulgata de la Blaj*, folosită pentru versiunea românească de la 1760-1761, întreprinsă de clericii greco-catolici de la Blaj sub conducerea lui Pavel Petru Aaron și editată de colegii clujeni în 2005 într-o frumoasă ediție în cinci volume, este nepotrivită. Termenul *Vulgata* evocă în mod direct, universal și fără echivoc, versiunea biblică latinească a Sf. Ieronim! Cât privește acum comparația *Bibliei de la București* cu *Biblia* de la 1795 a lui Samuil Micu, se află, aici în sală, doamna Catană-Spenchiu, care a și realizat această comparație într-o teză de doctorat recent susținută, pe care urmează să o publice. Sunt de acord cu dumneavoastră că o soluție de continuitate a acestui colectiv MLD ar fi editarea acestor versiuni biblice ulterioare (Micu, Șaguna, Heliade, edițiile „britanice” din secolul al XIX-lea, ediția sinodală din 1914 etc.), măcar în format electronic, dacă nu pe hârtie. Acest Centru de Studii Biblic-Filologice pe care l-am denumit „Monumenta linguae Dacoromanorum” trebuie să existe în continuare. Eu îmi exprim convingerea că Centrul MLD va exista în continuare ca entitate de cercetare distinctă a Universității din Iași, în pofida oricăror aprehensiuni sau opoziții posibile. În ceea ce ne privește, noi vom depune toate eforturile necesare pentru ca Centrul nostru să își justifice în continuare existența. Lumea ar trebui să vadă și să înțeleagă că finalizarea într-un timp record a acestui proiect uriaș (pregătirea și tipărirea celor 17 volume!)

reprezintă în sine o garanție de seriozitate. Sunt atât de multe soluții de continuitate, cum ar fi realizarea de așa-zise instrumente de lucru, dicționare istorice pe tematică biblică, concordanțe etc., opere de mare amploare, care nu se pot realiza decât în echipe consistente și experimentate, cum este a noastră. Suntem, dragi prieteni, într-o perioadă de interregnum, avem alegeri generale, vom avea o nouă conducere la rectorat, un nou Senat, noi consilii departamentale etc. Mulțumind încă o dată rectorului în funcție, profesorul Vasile Ișan, pentru sprijinul constant pe care ni l-a acordat, dar și felicitându-l pentru clarviziunea de care a dat dovadă, ne exprimăm convingerea că orice viitor responsabil, rector, prorector, membru al consiliului departamental, membru al Senatului ș.a.m.d. va înțelege necesitatea continuității cercetărilor de filologie biblică la Iași. Știm bine cu toții că o cultură matură, cum dorim să fie și cultura română, are nevoie, între altele, de marile instrumente ale activității intelectuale, cum sunt și produsele muncii noastre. Noi vom depune toate eforturile și diligențele necesare pentru a convinge în acest sens noile structuri de conducere. În fond, investiția în opere filologice este atât de eficientă! Domnul decan a spus, în glumă, cred, că bugetul consumat de proiectul „*Monumenta linguae Dacoromanorum*” ar fi fost mai mare sau egal cu cel al întregii Facultăți de Litere. Este prima dată când aud această apreciere și am rămas, cum să spun, perplex. Bugetul Facultății de Litere să fi fost egal cu bugetul proiectului! De necrezut! Dar chiar dacă lucrurile stau sau ar fi stat așa, vă asigur că nu-i vorba aici de salariile colaboratorilor noștri la proiect. Minusculele noastre retribuții reprezintă o nimica toată, grosul costurilor au mers către tipărirea celor 24 de volume! Or, întrebarea esențială este aceasta: Merita să fi fost făcută această investiție? Poate fi Universitatea o instituție atât de meschină încât să spună: „Stai, domnule, să-mi socotesc eu bănușii! Sumele astea în plus le împărțeam mai bine la salarii!”. Cum adică mai bine la salarii? Cei care am trăit la țară, în familii mai modeste, ne amintim poate, de micile sacrificii pe care trebuia să le facă întreaga familie de dragul a ceea ce s-ar putea numi bunul renume sau obrazul subțire. Părintele responsabil spune la nevoie: „Lasă că vara asta umblați cu sandalele din vara trecută, poate chiar desculți, dar trebuie să ne facem un gard nou, sau să reparăm fațada la casă”. Cred că în sală nu se mai află niciun reprezentant din conducerea Universității, așa că putem să vorbim în lipsa lor laudându-i încă o dată pentru decizia corectă de finanțare a MLD. Vom vedea ce decizie va lua următoarea conducere a Universității. Îndrăznesc să cred că niciun rector viitor nu va putea să vină și să ne spună: „Băieți, vă salut! V-ați terminat misiunea, puteți merge acasă!”. În cazul, puțin probabil, că s-ar întâmpla așa ceva, noi avem deja răspunsul pregătit: Bine, foarte bine! Nu mai aveți nevoie de noi, de competența colectivă pe care am dobândit-o lucrând sub culorile Universității din Iași? Sunt alții care ne dau semne că ar avea nevoie de noi. Oricum – și acum mă adresez colaboratorilor foarte apropiați, membri ai echipei MLD, bucurați-vă și luați seamă la faptul că strădaniile și dăruirea voastră sunt deja

răsplătite prin onoarea și bucuria de a fi părtaș la o operă colectivă prestigioasă. Fiți siguri că și posteritatea vă va recunoaște meritele, modeste, dar certe!

Rodica Zafiu: Din ce-ați spus până acum, domnule profesor, toate sunt foarte importante. Ideea să faceți o ediție electronică adnotată, care să permită să se poată scoate cuvintele cu toate formele lor, cu contextele acestora, să poată fi selectate pe părți de vorbire, pe grupuri lexicale etc. este de o importanță excepțională. Cred că această operație ar trebui făcută deja cu materialul deja existent.

Eugen Munteanu: Da, este adevărat. Vreau să vă spun, stimată doamnă profesoară, că cele 17 volume pregătite și tipărite de noi în ultimii 7 ani sunt prevăzute cu un CD conținând un asemenea program de investigare automată a textului biblic. Revenind acum la cele spuse de domnul profesor Chivu, suntem de acord cu domnia sa, lucrurile sunt foarte clare: avem pe de o parte chestiunea filologică propriu-zisă, de editare a textelor, și, pe de altă parte, avem chestiunea parafilologică, adică partea de interpretare a textelor. Componenta filologică se află la jumătate, poate fi continuată și cred că nu este foarte complicat să trecem, treptat, la editarea textelor în format exclusiv electronic. Nu costă atât de mult ca tipărișturile și, economisind hârtia, crușăm și pădurile. Ca să fie utile, textele în format electronic trebuie prevăzute cu acele motoare de căutare, de niște tineri informaticieni ageri care să le conceapă. Informaticienii sunt oameni foarte deștepți, cu condiția să înțeleagă ce vrei de la ei și trebuie să știi să explici. Mărturisesc că pe mine mă va interesa de acum încolo, continuând cumva și această activitate de editare, cu precădere componenta interpretativă. La sfârșitul a câteva decenii de preocupări de filologie biblică, am ajuns la convingerea că una dintre cele mai fascinante aventuri în istoria culturală a umanității este întâlnirea aceasta dintre tradiția greacă și tradiția iudaică, prilejuită de *Septuaginta*, prima traducere a *Bibliei*, aventură reluată apoi și multiplicată de atâtea alte limbi și culturi. S-au creat tradiții textuale diverse ale textelor Sfintei Scripturi, tradiția biblică românească este una dintre ele. Această uriașă cantitate ni se oferă spre studiu, înțelegere și interpretare. În ceea ce mă privește, mă voi concentra – și voi încerca în continuare, ca și până acum, să îi conving pe tinerii care doresc să devină filologi să mă urmeze – pe chestiuni ținând de onomastică biblică, semnatică și frazeologie biblică, traductologie biblică etc.

Gheorghe Chivu: Dați-mi voie să mai intervin o dată. Sunt multe de spus și de făcut, în clipa în care vorbim ne vin și alte gânduri, multe dintre ele evitate la început pentru că am zis că timpul nu ne păsuește, nu ne lasă, nu-i prieten cu noi. Ați vorbit de tradiții naționale ale *Bibliei*. La noi e bine să rămână tradiția editării textelor în transcriere interpretativă și să fie cultivată în continuare. Este de admirat gestul pe care Paul Miron, până la urmă un cetățean german, l-a făcut optând pentru transcrierea interpretativă a textelor, pentru că, se știe, în Germania nu transcrierea interpretativă a textelor este la ordinea zilei, nu interesează acest procedeu și sunt voci în Occident sau în afara spațiului românesc care spun că noi ne chinuim

degeaba transpunând textele în grafie latină. Suntem întrebați de ce nu publicăm textul în alfabetul original sau originar, ziceți-i cum vreți, merg amândouă adjectivele în acest context. De ce ne chinuim să facem noi o transcriere interpretativă, dând cititorului, zice-se, părerea noastră despre textul respectiv și nu textul ca atare. Cei care fac această obiecție nu își dau seama că fără părerea autorizată a unui filolog, concretizată în transpunerea științifică a textului, publicul larg românesc nu ar avea acces nu doar la textele de secol XVI, dar nici la cele de mai târziu, până spre cele de început de secol XX.

Uitați-vă în facultățile filologice, unde nu putem spune că un absolvent, fără să fie luat sub aripă de un profesor specializat, poate citi un text de secol XIX care nu are o ediție, pentru că nu înțelege slovele, valorile lor fonetice. Dacă textele sunt cu litere latine, respectivul student crede că trebuie citite așa cum se scrie, nu știe că scrierea etimologizantă era interpretabilă. Este deci nevoie de o școală filologică de foarte bună calitate, să ne putem valorifica cultura veche, să știm ce avem în cultură, care este inventarul complet al textelor. Dacă nu vom face asta, nu vom putea face nimic. Ați anunțat o problemă, eu aș mai menționa câteva pentru cercetarea ulterioară. De ce să nu avem un dicționar al figurilor de stil din textul biblic românesc? Pentru că noi vorbim de *Biblia de la București* și toată lumea scoate în evidență faptul că nu era unitară din punctul de vedere al normelor. Care norme? Fonetice și morfologice, cele pe care le putem număra până la 20? Contează în difuzarea unui text de această factură diferența de normă între *așază* și *așează*, între *depășaste*, *sfârșaste* versus *depășește*, *sfârșește* și celelalte? Contează că textul are *dș* sau că n-are *dș*? Asemenea detalii nu au nicio importanță pentru textul religios. Ceea ce a contat a fost importanța textului în sine, a cărui alcătuire și tipărire a dovedit că suntem prima nație ortodoxă care a scos Sfânta Scriptură în limba populară.

Importanța capitală a *Bibliei* de la 1688 este deci aceea că ne propune un text pentru toți, textul acestei cărți fundamentale pentru cultura românească, pentru ca după aceea să le putem face pe celelalte. Pornind de la ea, s-a putut construi ulterior un limbaj religios unitar. Se știe, nu cred că există în fiecare generație mai mult de o mie de oameni, nici nu știu dacă sunt o mie, care să fi citit *Biblia* de la prima literă până la ultima. Totuși, influența ei asupra limbii este enormă. Câteva exemple. Dacă noi astăzi zicem „pogoară, Doamne, duhul Tău spre noi” sau zicem „acest lucru este dat de la Dumnezeu”, se mai gândește cineva de ce zicem *pogoară* și nu *coboară*? Se mai gândește cineva că formele acestea au apărut sub influența *Bibliei*, a textului religios și că, acolo, *spre* nu indică direcția, ci înseamnă ‘asupra’, iar în al doilea exemplu, în *de la* avem un calc după slavonă, prepoziția *otŭ* presupunând în context un agent și nu o origine, un punct de plecare? Cine se gândește dintre vorbitorii contemporani la așa ceva? Toate acestea le avem puse în text ca atare. Spunem *Tatăl nostru* și-l spunem în forma de la mijlocul secolului al XVIII-lea. Zicem *greșalele noastre* și nu ne punem problema că nu mai vorbim ca astăzi. Când rostim *Și ne iartă nouă greșalele noastre, după cum și noi iertăm greșităilor noștri*, cine se mai gândește că ar

trebui să spunem *pe greșii noștri, și iartă-ne pe noi, nu iartă nouă*. Conștientizează cineva aceste fenomene?

Suntem așadar cuplați la textul pe care *Biblia* ni l-a dat și mergem cu el în continuare, fără să ne gândim că vorbim în două registre. Este vorba despre importanța textului sacru, despre importanța unei culturi și a unei limbi pe care trebuie să o apărăm studiind-o. De asemenea, trebuie să îi învățăm pe studenții noștri să citească textele vechi, cu grafie chirilică, să știe să le interpreteze. În primul rând, să știe să le citească și să nu creadă că ei au în față un text rusesc și, deci, hai să-l dăm deoparte! Sau, când văd un text vechi scris cu litere latine, dar sub forma etimologizantă, să îl ignore sub pretextul că ortografia maghiară ni-l înstrăinează, îl face să fie papistășesc. Neștiind cum să interpretăm textele cu grafie latină etimologizantă, îi citim și îi acuzăm pe iluștrii învățați ai Școlii Ardelene că au falsificat limba, fără să știm că ei vorbeau, rosteau ca noi cuvintele, numai că le scriau altfel, mai aproape de etimonul lor latinesc. Pentru a se înțelege lucrurile în profunzimea lor, ar trebui să se facă filologie de aleasă ținută. Prin lucrarea despre care discutăm aici avem un model de cum se poate face școală, învățându-i pe copii să facă asta! Îmi cer scuze, îi numim aici, în mod generic, *copii*, pe toți cei care n-au părul alb, tineri sau mai puțin tineri. Concluzia vine deci de la sine, și laudele se cuvin tuturor celor care se ocupă de cultura veche românească, indiferent dacă vin din sfera laicilor sau din partea fețelor bisericești. Chiar când zicem *fețe bisericești* nu ne gândim la portretele lor ca atare, ci folosim iarăși o formă de limbă mai veche, pe care trebuie să o receptăm și trebuie să o înțelegem ca atare.

Eugen Munteanu: Domnule profesor, ați pus degetul pe una din rănilile deschise ale culturii românești moderne. Este vorba despre o particularitate a culturii românești scrise, aceea de a prezenta o sciziune între cultura veche și cultura modernă datorată întrebuițării a două alfabet distincte. Întreaga cultură românească, până la jumătatea secolului al XIX-lea, a fost scrisă, cu excepții minore, cu alfabetul chirilic, înlocuit printr-o decizie politică la care a subscris, practic, întreaga societate românească. Cunoscut un romanist german care nu ezită să folosească pentru acest fenomen termenul „schizofrenie”, înțeles în sensul său grecesc original, acela de „ruptură”. Nu sunt multe națiuni moderne în această situație. Națiunea turcă a avut aceeași problemă atunci când, prin anii '20 ai secolului trecut, s-a hotărât renunțarea la alfabetul arab tradițional și adoptarea celui latin. Datorită acestei decizii, repet, aproape consensuale, s-a ajuns la situația ca accesul direct la texte să nu mai fie permis cititorilor obișnuiți, fără o instruire specială în paleografia chirilică. De aceea avem nevoie în filologia românească de oameni pregătiți să restaureze textele vechi. Folosesc cuvântul *a restaura* în sensul lui cel mai propriu, căci ceea ce urmărim prin transcrierea interpretativă este să redăm cât mai veridic textul original, așa cum a fost el în momentul când a fost produs de cei care l-au produs. Așadar, la diferență de generații sau de secole, noi, filologii, trebuie să reconstruim textele vechi în înfățișarea lor cât mai veridică. Așadar,

adevărul filologic înseamnă de fapt veridicitatea textului, iar transcrierea fonetică interpretativă este obligatorie. Sunt la curent cu această diferență de opinie la care făcea aluzie acum câteva minute domnul profesor Chivu. Am citit cu ceva vreme înainte, acum vreo 20 de ani o recenzie sau un articol semnat de reputatul romanist german Johannes Kramer referitor la această problemă particulară a culturii românești. În acel articol, Kramer l-a și criticat, între alții, pe Ion Gheție, pentru decizia de a transpune textele românești vechi din grafia chirilică originală în grafia și ortografia românească actuală. Ion Gheție i-a răspuns, creându-se astfel o mică polemică, care a reușit să pună în lumină această diferență tranșantă de viziune. Autenticitatea pentru filologul german înseamnă să redai textul în litera lui, adică în grafia chirilică originală. Unul dintre argumentele lui Johannes Kramer ține de analogia cu grafia grecească. Ce-ar fi să transliterăm în litere latine textele culturii grecești, atunci când le cităm? Ar fi, cred și eu, un fel de barbarie. De aceea, la ediția New Europe College a *Septuagintei*, tipărită în urmă cu câțiva ani la Editura Polirom, m-am opus, alături de reputați filologi clasici, Dan Slușanschi și Francisca Băltăceanu, acestui precedeu, de a reda cuvintele și sintagmele grecești cu litere latine. Am și zis, îmi pare rău, la o asemenea barbarie eu nu particip. Dar această „barbarie” (cuvântul este, poate, prea dur!) este deja curent în practica editorială din Franța, unde, chiar la edituri serioase, cum ar fi Cerf, cuvintele grecești se transliterează în litere latine.

Cu totul altul este cazul la noi, deși, în aparență, ar fi vorba cam despre același lucru! Mai întâi că, în ciuda lungii perioade de folosire, grafia chirilică nu se (mai) bucura de nici un prestigiu simbolic în mentalitatea românilor, porniți pe drumul unei modernizări accelerate și a moravurilor, dar și a culturii. Adoptarea scrisului latin a fost deci o decizie necesară și aproape unanimă. Problema creată – îngreunarea accesului direct – a fost asumată ca atare, soluția transcrierii impunându-se de la sine. De aceea nu vorbim de transliterație, ci de transcriere interpretativă. Filologul specializat restituie textul în autenticitatea lui primară, schimbând doar grafia. El se adresează astfel publicului larg, necunoscător de paleografie chirilică. Pentru specialiști a existat întotdeauna soluția facsimilării, cu atât mai actuală acum, când ne aflăm în posesia unor mijloace tehnice atât de comode și de ieftine. Lucrul acesta este valabil, cum spunea domnul profesor Chivu, și în privința textelor scrise sau tipărite în așa-zisele alfabet de tranziție, destul de numeroase în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Expertul filolog este cel care are cunoștințele și experiența necesară care-i permit să vadă că, în grafia etimologizantă sau de tranziție, dacă undeva scrie *Cipariu* trebuie citit *Țîpar*, dacă acolo scrie *Maniu*, ar trebui citit *Mániu* și nu *Maniu*. Acestea au fost pronunțiile reale ale numelor celor două ilustre personaje, Timotei Cipariu și Iuliu Maniu.

Gheorghe Chivu: Puteți să îi zicem lui Vasile Alecsandri altfel decât îi spunem acum, adică Alecsandri? Deși se pronunța Alecsándri, nu? La fel era și cu Hâșdău, cum se citea Hasdeu. Nu o să le mai spunem așa...

Eugen Munteanu: Desigur că nu! Totuși, Gheorghe Ivănescu pronunța tot timpul *Hășdău* și insista supra corectitudinii acestei forme.

Gheorghe Chivu: Propun să înlocuim cuvântul *barbarie* cu altul, pentru că lucrurile se văd altfel din interiorul unei culturi adecvate la necesitățile și la obiectivele proprii. Există tradiții culturale distincte. În Occident se poate face o ediție prin republicarea foto-anastatică a textului, cu o broșurică pusă la sfârșit într-un buzunăraș. Într-o altă tradiție culturală, cum este cea germană, chiar dacă un german nu mai înțelege perfect așa-numita „scriere gotică” (Frakturschrift), nu îi este greu să o învețe. Totuși, absolut toate textele germane se scriu azi în grafia latină clasică, nu în „scrierea fracturată”, chiar dacă, repet, pentru orice german cultivat nu este greu să învețe „gotică”. La noi, însă, oricât de cultivat ai fi, nu poți să înveți chirilica cu ușurință și, dacă nu știi anumite lucruri precise de istoria limbii, nu poți să înveți în nici un caz alfabetul etimologizant. Pe celelalte poate le mai înveți, dar pe cel etimologizant, fără cultură specifică, nu-l poți înțelege sau nu-l poți face înțeles. De aceea, cred, a venit momentul ca încă un monument al culturii românești să fie editat, și anume *Dicționarul* lui Laurian și Massim, prima variantă a dicționarului academic al limbii române. Cât privește numele cunoscutului erudit, am auzit pronunțându-se ori Mássim ori Maxim. Dicționarul celor doi mari latiniști, August Treboniu Laurian și Ion Massim, este însă un monument de o valoare excepțională. Nu are o ediție și din cauza asta lumea îl ignoră. Suntem în fața primului Dicționar Academic, necunoscut publicului mai larg din cauza hainei grafice greoaie în care este îmbrăcat.

Să revenim totuși la *Biblia de la București* și, dacă îmi permiteți, revin și eu cu o glumă. Azi e moda glumelor aici, nu? Mă conformez și eu acestei mode. Se spune că apăruse o carte a lui Caragiale, care se afla la Berlin. În țară, Mihail Dragomirescu i-a făcut o recenzie elogioasă. Și recenzia elogioasă a ajuns la Caragiale, iar Caragiale i-ar fi scris prietenului său: „Mihalache, nu ți se pare – și acum mă gândesc la domnul profesor Munteanu – nu ți se pare că mă lauzi prea mult, că mie nu mi se pare”!

Eugen Munteanu: Vă mulțumesc, domnule profesor, foarte mult pentru intervențiile ultime! Sigur că am putea continua la nesfârșit o discuție pasionantă. Aș adăuga o singură propoziție. I-am răspuns personal lui Johannes Kramer, într-o discuție privată, arătându-i că analogia cu grafia grecească este inadecvată: grafia grecească e vie în continuare, pe când grafia chirilică românească a ieșit de mult din uz! Mulțumesc foarte mult, domnule profesor Gheorghe Chivu, doamnă profesoară Rodica Zafiu, părinte profesor Gheorghe Popa, stimați colegi și prieteni, dragi studenți, vă mulțumesc foarte mult!

Transcriere de pe bandă magnetică de Mariana Nastasia.